

DİL ARAŞTIRMALARI

Journal of Language Studies

Yıl/Year: 17, Dönem/Period: 2023-İlkbahar/Spring, Sayı/Number: 32

ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003

ÇEVİRİ MAKALE

Translation

Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri

Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii

Yaroslav Daşkeviç

Çeviren

Musa Salan

Orijinal Künye

Daşkeviç, Yaroslav (1983). Armyano-Kıpçakskiy Yazık: Etapı İstorii. *Voprosi Yazıkoznaniya*, 1983, N. 1.

Doç. Dr., Bartın Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Bartın/Türkiye

e-posta msalan@bartin.edu.tr

orcid 0000-0001-7624-7614

doi 10.54316/dilarastirmalari.1229498

Atıf

Citation

Daşkeviç, Yaroslav (2023). Ermeni-Kıpçak Dilinin Tarihî Evreleri (Çev. Musa Salan). *Dil Araştırmaları*, 32: 277-296.

Başvuru

Submitted

04.01.2023

Revizyon

Revised

19.01.2023

Kabul

Accepted

03.02.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.05.2023

Öz

Türkçe, Orhun yazıtlarından günümüze değin pek çok farklı alfabeyle yazıya geçirilmiştir. Bu alfabelerden biri de bugün sadece Ermeniler tarafından ve sadece Ermenice için kullanılan, ama geçmişte hem Osmanlı Ermenilerinin meydana getirdiği Türkçe eserlerde hem de onlardan daha önce Batı Ukrayna'daki Ermeni (ve Tatar?) cemaati tarafından meydana getirilen Kıpçakça eserlerde kullanılan Ermeni alfabesidir. XVI-XVII. yüzyıl arasında yaklaşık 150 yıllık bir zaman zarfında bir yazı dili olarak kullanılan Ermeni harfli Kıpçakça; bu yazı dilini kullanan halkın etnik kimliği, dilin meydana gelişi, yükselişi ve ölümü noktasında, söz konusu makalenin basıldığı 1983'te olduğu gibi hâlen dahi pek çok belirsizliği ve tartışmayı ihtiva etmektedir. Ermeni harfli Kıpçakçayı vücuda getirenlerin etnik kimliğiyle ilgili Gerard Clauson'ın 1971 yılında kaleme aldığı yazı ve ondan birkaç yıl sonra Aleksandr Garkavets tarafından yazılan yazılar bu sahada yankı uyandırmış, onlarla hemfikir olmayan Yaroslav Daşkeviç bunlara cevap mahiyetinde bir karşıt görüş makalesi yazarak bu yazı dilinin doğuşu, yükselişi ve düşüşüne ilişkin farklı bilgiler paylaşmış ve alternatif düşünceler ileri sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ermeni harfli Kıpçakça, Kıpçak Türkçesi, Ermeni-Kıpçakça, Orta Türkçe, Ukrayna Ermeni cemaati, dil ölümü, etnik aidiyet ve dil

ABSTRACT

Turkish has been written in many different alphabets from the Orkhon inscriptions to the present day. One of these alphabets is the Armenian alphabet, which today is used only by Armenians and only for Armenian, but in the past was used both in Turkish works created by Ottoman Armenians and in Kipchak works created by the Armenian

(and Tatar?) community in Western Ukraine before them. Kipchak languages in Armenian script, which was used as a written language for about 150 years between the XVI-XVII centuries; the ethnic identity of the people who use this written language still contains many uncertainties and debates about the emergence, rise and death of the language, as it was in 1983 when the article was published. The article written by Gerard Clauson in 1971 about the ethnic identity of those who created the Armeno-Kipchak language, and the articles written by Aleksendr Garkavets a few years later, had an impact in this area. Yaroslav Dashkevich, who disagreed with them, wrote a dissenting article in response, sharing different information about the birth, rise, and fall of this written language and proposing alternative ideas.

Keywords: Armeno-Kipchak language, Kipchak in Armenian script, Middle Turkic, Armenian colony of Ukraine, language death, ethnic affiliation and language

Üç yüzyıl önce ölmüş olan Ermeni-Kıpçak¹ dili kimi açılardan Türkologların ilgisini çekmektedir. Bu dilin Türki söz varlığı, en başından beri sözlükbilimciler ve sözlük yazarları için EK dilinin sözlüğünü ve pek çok dizinli metin yayını yapabilecekleri gerçek bir hazine olma potansiyeli taşır. Bu dil malzemesinde Batı Kıpçak dilinin üzerinde az çalışılmış tarihî sesbilimsel ve biçimbilimsel tarafları gözler önüne serilir. Bu dilin deyimleri ve söz dizimi Slav dilleri etkisi altında iç içe geçme (*интерференция*) ve yakınlaşma (*конвергенция*) perspektifinden ele alınmaktadır.

EK dili, toplumdilbilimsel bakımdan yeterince çalışılmamıştır. Söz konusu verilerin ilk derlenişinde dilbilimcilerce gösterilen gayretten bu yana yirmi yıl geçmiş, bu süre zarfında da EK dili hakkındaki bilgi de önemli ölçüde genişlemiştir. Kuşkusuz, bu gibi çalışmaların önüne çeşitli engeller çıkar. Bu engeller bütünü içinde dilsel faktörler kadar henüz yeterince açıklığa kavuşturulmamış dil dışı faktörleri de hesaba katmak gerekir. Sadece bu şekilde EK dilinin varlığını kabul etmeyen, onu –en iyi ihtimalle– Batı Kıpçak dillerinden birinin² sadece farklı alfabedeki bir varyantı yerine koymaya çalışan birtakım düşüncelerin ortaya çıkışını açıklamak mümkündür.

Sanki sadece düşünüş ve derin (söz varlığı, biçimbilgisi, deyimbilimi ve söz dizimi çerçevesinde) çöküş evresi biliniyormuş gibi, bu dil üzerine böylesi olumsuz tutumlar göstermek ve geçmişte yapılan çalışmaları dikkate almamak için gerçekten bir neden yok. Hatta tam tersine, dilbilimciler tam da EK dili örneğinde bu son derece değerli toplumdilbilimsel malzemeyi inceleme fırsatı yakalamışlardır. Nitekim bir dili ortaya çıkışından ortadan kalkışına kadar olan süreçte inceleme fırsatı sıklıkla ele geçmez. Ayrıca eldeki çalışmanın konusu –konuşanlarının ana dilinden tamamıyla farklı, hiç akrabalığı bulunmayan bir halktan alınmış dil– ne kadar sıra dışı ise de, belki, tam da bu sıra dışılık durumu sadece söz konusu dil ile alakalı somut sonuçlara erişmemiz için güzel bir zemin oluşturmakla kalmaz, genel dil bilim hususiyetlerine dair çıkarımlara da kaynaklık eder.

¹ Bu örnekten itibaren “EK” olarak kısaltılacak ve bu kısaltma Ermeni-Kıpçakçayı da içerecektir (Ç.N.)

² “biri” yani konu edilen dilin belirli bir göstergesi verilmeden veya neredeyse hiç bilinmeyen Kuman diline referansla.

EK dili nedir? Bugün bu soruya isabetli bir cevap verecek yetkinlikteyiz: Bu dil farklı cemaatler halinde Ukrayna'da yaşamış pek çok EK dilli grup tarafından XVI-XVII. yüzyıllar arasında kullanılmış, Batı Kıpçakça grubuna ait bir yazı dili olup bu dilde, bu dili konuşanların dikkate değer kültürel bir başarısı addedilebilecek pek çok yazın türünde eserler verilmiştir.

İşte bu büyük yazılı miras pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş, onları dilbilimin özel ve genel meselelerini işlemeye sevk etmiştir. EK araştırmaları günümüz tarihî Türkolojisinin dinamik ve gelecek vadeden istikametlerinden biri olarak varlığını sürdürür. Gelecek vadeden bu dinamik saha, çalışmacıların önüne tamamıyla haklı şu soruyu koyar: Çok sayıda ve çok çeşitli yazılı eserde kullanılan bu dil nasıl ortaya çıktı ve nasıl ortadan kayboldu?

EK diline ilişkin geçmiş makalelerimizden birisinde (Daşkeviç 1981) birtakım hipotezi eleştirel olarak incelemeye çalıştık ve böylece bilimsel olarak doğrulanmış şu gerçeği dikkate aldık:

1) EK dilinin konuşurları, kullanıldığı bölgede baskın ve hâkim dil olan Kıpçakçayı benimsemiş Ermeniler idi; 2) Ermeniler tarafından benimsenmiş bu dil Karadeniz bozkırlarında yaşamış, XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğollar tarafından neredeyse tamamıyla yok edilmiş göçebelerin dili olan Kumanca değil idi; 3) Kabul edilen bu dil Karadeniz'in kuzeyine Kumanlardan sonra gelen, Altın Orda Devleti ve onların takipçilerinin –kısmen Kırım Hanlığı'nın– kültürünün inşasında önemli rol oynayan başka bir Kıpçak dilli etnisitenin dili idi; Ermeni-Kıpçak dilinin en eski yazılı ürünleri Kıpçak dilinin baskın olduğu bölgede, yani Ukrayna'da, vücuda getirilmişti, dolayısıyla bu eserler o zaman veya daha erken bir zamanda Kırım-Tatarcasına uzanan Kıpçak dilinin gelişimini yansıtmaktadır.

Daha önce öne sürülen düşünceler, bu çalışmanın sınırları çerçevesinde EK dilinin gelişim sürecinde geçen birkaç asırlık tarihî süreci kapsayan asıl aşamaların üstünde durmak üzere derinleştirilmeye ve genişletilmeye çalışılacaktır. Bu aşamalar, aşağıda göstermeye çalışacağımız gibi, şöyle idi: 1) Kıpçakçanın, yazı dili oluncaya kadar, Ermeniler tarafından konuşma dili olarak benimsenmesi; 2) EK dilinin yazı dili olarak tebarüz edip en parlak dönemini yaşaması; 3) EK dilinin düşüşe geçmesi ve tamamen ortadan kalkması. Dilin başka bir şekilde değil, ama tam da bu şekilde gelişme ve yok olma grafiğini belirleyen dilsel ve dil dışı etkenler eşliğinde asıl dikkati ilgili materyallere çekmeye çalışacağız.

Yazı Dili Öncesindeki Evre (XIII. yüzyıl sonu - XV. yüzyıl)

Moğolların batıya hareketi, milletlerin yeni büyük göçlerine sebebiyet vermiş; bunun da Avrasya'daki dilsel duruma yansımaları olmuştur. Kumanların Karadeniz kuzeyindeki yaşadığı bölge, yukarıda da vurguladığımız üzere, diğer göçebe (kısmen şehirlileşmiş) Kıpçak dilli halklara ev sahipliği yapıyordu. Moğolların Güney Kafkasya'yı istilası Ermenilerin bu bölgeden, Doğu Avrupa'ya (ayrıca kuzeye de) büyük bir göç dalgası oluşturmalarına neden olmuştur. Bu göç kitlesinin göç istikameti öncelikle önceden beri ticaret noktası durumunda olan yerlerin güçlendirilmesi ve ardından bu yerlerde yeni bir koloninin teşkil edilmesini amaçlamıştı. Şüphe yok ki eski yerleşimcilerin de yeni

yerleşimcilerin de konuşma ve yazı dilleri Ermenice idi. Moğol istilası öncesinde Kiev'deki Ermeni çevrelerinde “Boris ve Gleb hakkında efsane” eserinin Ermenice çevirisi yapılmıştı.³ Güney Rusya'daki Ermeni kolonisinin dil durumu Moğol istilasının ilk on yılında ciddi anlamda değişikliğe uğramazken doğrudan Altı Ordu Hanlığının içinde bulunan Doğu Avrupa'da kalanlar için şartlar farklı idi.

XIII. yüzyıl Bizans'ının parlak zekâlarından, 1255-1308 tarihleri arasını içeren kroniğin yazarı meşhur tarihçi Yeoryos Pahimeris (1242-1310); Nogayların XIII. yüzyıl sonunda Kırım'ı istila edişinden sonraki dönemi anlatırken şuna dikkat çeker: “Zamanla, bu ülkelerde yaşayan halklar, yani, Alanlar, Zikhler (“Batı Çerkesleri”- Daşkeviç), Gotlar, Ruslar ve onlarla birlikte yaşayan diğer halklar, onların (= Tatar) adetlerini öğreniyorlar; bu adetlerin yanında dili ve kılık kıyafeti de benimsiyorlar ve savaşlarda onların saflarında savaşıyorlar.” (Bekkerus 1835: 345). Her ne kadar Yeoryos, Ermenilerden bahsetmese de çok açık ki XIII. yy. sonu ile XIV. yy. başı arasındaki bu akıma Moğol-Tatar egemenliğindeki topraklarda yaşayan Kırımli ve diğer Ermeniler de kapılmıştı. Kırım'ın ve civar toprakların (özellikle şehirlerin) etnik bir mozaik durumunda olması ortak ilişki diline doğru dilbilimsel asimilasyona zemin hazırlayan bir etken idi. Bu ortak dil de Tatarca idi. Aşağı yukarı yüz yıl sonra Fransız misyoner Johannes de Galonifontibus (ölümü 1412'den sonra) “Yeryüzü Bilgisi Kitabı”nda (1404) Karadeniz bozkırlarının kuzeyi için şunları söyler: “Bu ülkedeki pek çok Hristiyan, yani Latinler veya Katolikler, Yunanlılar, çokça Ermeniler, Zikhler, Gotlar, Tatlar, Vlahlar (Rumen), Ruslar, Çerkesler, Lekler, Aslar, Alanlar, Avarlar, Kumukların neredeyse tamamı Tatarca konuşuyorlardı.” (Kern 1938: 108). Bir yüzyılda, bu bölge Ermenilerinin dilsel asimilasyonu, Ermeni mesleklerinin –tüccarlık ve zanaatkarlık– de karakteri dolayısıyla çok ileri düzeye ulaşmıştır. Zira bu meslek erbapları, Avrasya'da uluslararası dil rolünü oynayan Tatarca'yı, her gün kontak halinde oldukları egemen Tatar halkı ile anlaşmak için kullanmak zorunda kalmışlardır.

Tatarcanın Altın Orda devresinde Ermenilerce benimsendiği düşüncesi uzun zaman önce dile getirilmişti; ancak bu, Pahimeris ve Galonifontibus'un o zamanlarda bilinmeyen beyanlarına değil akıl yürütmeye ve ayrıca, dolaylı bir kaynak olarak, Ermenilerin kitleler hâlinde 60 yıl yaşadıkları İdil Nehri üzerindeki Yeni Saray şehrinde 1330 yılında Kefe'ye göç edişinin efsanesine dayanır. Bu efsane David Kremetsi tarafından 1690 yılında Ermenice *çeti minei* (чѣтъи-минѣи veya минѣи-чѣтъи)⁴ adlı eserin ketebesine yazılmıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, kimi yazarlar (dilbilimci olmayanlar), ketebede dille alakalı meseleler bulunmadığı hâlde, bu efsaneyi özellikle İdil bölgesinde yaşayan Ermenilerin Tatarca'yı benimsemelerinin delili olarak kabul etmişlerdir. Görünüşe göre, Ermenilerin, XIV-XV. yüzyıllar arasında Altın Orda toprakları içinde Ermeni kolonilerinin bulunduğu, ayrıca bu bölgelere komşu olan yerlerde (örneğin, Karadeniz kuzeyinde Ceneviz ve Venedik yerleşimlerinin sınırlarında) bulunuşları sırasında ve Tatar yerleşimlerinin yer aldığı geniş kontak alanında, Tatarca'yı yoğun şekilde benimsemiş olduğunu düşünmek daha doğru

³ Ermenice metindeki Güney Rusçasının fonetik özelliklerinin korunması da çevirinin yapılış yerini tasdiklemektedir (§2, 346-375).

⁴ El yazması için bk. (§14); Fransızca tercüme ve yorumlar için bk. (§6, 498-499, 502-503, 514-519, 525-526); analiz için bk. (§7, 195, 198-199).

olacaktır. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, Kıpçakça lehine gelişen tedrici dil asimilasyonu Kırım'da olduğu kadar İdil ve Transdinyester bölgelerinde de meydana gelmiştir.⁵ Kıpçak dilli Ermenilerin Kırım'da çoğunlukla (veya özellikle) hangi belirli yerde yaşadıklarını (sonra Ukrayna'ya göç ettiklerini) (Schütz 1976: 185-205) tespit etmeye çalışan araştırmacılardan farklı olarak, biz dilsel olarak Kıpçaklaşma sürecinin dağınık olarak Ermenilerin yaşadığı her yeri, Kırım'ı, İdil ve Transdinyester bölgelerini içine aldığı düşünmekteyiz. Ancak Kıpçak dilli Ermenilerin Kırım'da tam olarak nerede yaşadığını bulma işi başarıya ulaşamamıştır. Bu durumda, F. von Kraelitz-Greifenhorst'un Ermenilerin XV. yüzyılda ticari temaslar neticesinde Tatarca'yı benimsedikleri varsayımı (Kraelitz-Greifenhorst 1912: 308) çürümektedir.

Gariptir ki Türki dillilerin içinde bulunan Ermenilerin iki yüz yıllık ikidilliliği⁶ EK yazı dilinin oluşmasına zemin hazırlamamıştır. XIII-XV. yüzyıllar ve hatta biraz daha sonrasında Tatarca konuşurlarının içinde kaleme alınmış Ermeni harfli Kıpçakça metin arayışı şimdiye değin başarıya ulaşamamıştır. Kırım'da yazıldığı iddia edilen EK dilindeki yazmaların varlığına dair bilgilerin literatüre yansımış olduğu doğrudur. Y. Taşyan, kendi döneminde, Viyana Miharistlerinin koleksiyonunda bulunan (onun tabiriyle) Ermeni-Tatarca yazmalarının bazılarının Kırım'da yazıldığını öne sürmüştür (1895: numara 143, 311 vd.). F. Makler, Kırım'da yazılıp 1730'da Paris'e getirilen Ermeni-Tatarca bir kitabın varlığından bahsetmiş (1908: XIV) ve çok emin bir şekilde, Kefe ve Kırım'ın geri kalan bölgelerinde bulunan Ermenilerin Ermeni harfli pek çok Tatarca el yazmasından hatta matbu eserlerden faydalandıklarını yazmıştır (1926: 16). Ancak Taşyan ve Makler'in düşünceleri büyük oranda yanlış anlamaya dayanmaktadır. Taşyan'a göre Kırım'da yazıldığı "şüphesi bulunan" kimi yazmaların aslında Ukrayna'da vücuda getirildiği ortaya çıkmıştır. Türkolog olmayan Makler, Osmanlı Ermenileri tarafından Türkiye'de Türkçe (Osmanlıca) olarak yazılmış eserleri Tatarca yazma ve basılı eserler sanmıştır. XIV-XVII. yüzyıllar arasında Kırım'da yazılmış olup Erivan'daki Matenadaran⁷'da muhafaza edilen çok sayıdaki (200'den fazla) Ermenice el yazması arasında şimdiye kadar EK dilinde bir esere rastlanmamıştır.⁸ Özellikle, Taşyan, Makler ve Ermeni yazmalarının kataloglarını, incelemelerini yapanların bütün varsayımları tamamıyla gözden geçirilmemişken⁹ bu bölgede beklenmeyen keşiflerin olması, elbette, mümkündür. Bununla birlikte, hiç şüphe yok ki, bugün EK dilinin en eski metinleri hakkındaki bilgiler; XVI. yüzyılın ilk yarısında, yani Moğolların Karadeniz kuzeyine gelmelerinden ve Tatar olmayan halkın asimilasyonunun başlamasından üç yüz yıl sonra, Ukrayna'da meydana getirilen eserlerle ilgilidir.

⁵ T. Kowalski, günümüz dilbilimi çerçevesinde bu varsayımı ifade etmiştir (Kowalski 1929: LXVI-LXXI; Kowalski 1938: 29), fakat XVIII. yüzyılın kimi Ermeni yazarları, örneğin S. Giwver-Agonts (1802: 95), da böyle düşünmüşlerdir.

⁶ Veya hatta konuşma dili olarak özellikle Kıpçakçanın kullanımı çerçevesinde tek dilliliği.

⁷ Mesrop Maşots Eski Yazmalar Enstitüsü (Ç.N.)

⁸ Ancak, tabii ki, Kırım-Tatarcasının sızmaları da mevcuttur. Örneğin, el yazmalarının ketebelerinde bulunur; zira Kırım Ermeni epigrafilerinde Tatarca unsurlar bilinmektedir.

⁹ Bu açıdan, XVIII.-XIX. yüzyıllar arasında meçhul bir yerde yazılan Ermeni harfli Tatarca dua kitabından bahsetmek gerekir (Oskean 1963: 932-933, no 1300). Bu el yazması; dili, yazılış yeri ve zamanını açıklığa kavuşturmak bakımından hâlâ dil bilim ve filigran tetkikine tabi tutulmamıştır.

Birinci evreyi; önceleri Altın-Orda daha sonra da Kırım Hanlığında baskın dil olan Tatarcanın (Kırım Tatarcası) Ermeniler tarafından konuşma dili olarak benimsenmesi teşkil eder. Benzer durumlarda olduğu gibi Kıpçak dilli Ermenilerin dili Kırım Tatarcasının birebir aynısı değildi. Aradaki fark özellikle söz varlığı alanında yoğunlaşmış olmalıdır. Bu söz varlığında Ermenilerin yaşayışı, uğraşları ve dinini yansıtan belirli sayıda sözcüğün korunduğunu varsaymak mümkündür. Eğer Türk dilli Ermenilerin ilk ağzına Tatarcanın kendi başına oluşmuş “etnografik” diyalekti¹⁰ olarak bakmak mümkünse, o zaman yazılı olmayan bir ağzın pek çok türü barındıran önemli bir yazı diline dönüşüm sürecinde bu Türki dil, yapısı ve oluşumu açısından onu Kırım Tatarcasından ayıran yeni özelliklerle zenginleşmiştir. Öyleyse, şu an problemleri bir şekilde EK dili olarak adlandırılan¹¹ apayrı ve tam bir Batı Kıpçak dilinin doğuşundan bahsetmek de mümkündür. Ancak bu dil, sonraki gelişim evresinde, Türki çevrenin yerini Slav çevrenin aldığı şartlarda meydana gelmişti.

Kısa zaman önce EK dilinin ortaya çıkışını bütünüyle başka bir şekilde izah eden, daha doğrusu hatta bu dilin ortaya çıkışını öngörülebilir tarihsel perspektifte inkâr eden varsayımlar ileri sürüldüğünü nesnellik gereği zikretmek gerekir. Ünlü Türkolog Gerard Clauson, şimdi EK dili olarak adlandırılan, bu dilin Ermeni-Gregoryen dinini benimseyip (kesin zaman belirtilmemiş) dillerini sadece Ermeni alfabesiyle (neredeysse Arap alfabesiyle yapıldığı şekilde) yazıya geçiren Kıpçakların (yine etnik karakteri kesin şekilde belirlenmemiş) hakiki dili olduğunu iddia etmiştir. Clauson'un makalesi (1971) çelişkiye sebep olmaktadır. EK dilinin çok katmanlı söz varlığı üzerinde nitelikli gözlemleri olmakla birlikte makalede kafa karışıklığına yol açan noktalar bulunur. Clauson, akıl yürütürken bilimde kullanılan en zayıf metot olan analogiye başvurmuştur. Onun bütün varsayımları şu şekildedir:

1. EK dili *Codex Cumanicus*'un diline çok yakındır.

Söz varlığı açısından bakılırsa, bu dil (EK) Karay Türklerinin konuştuğu dil ile aynı dildir. Eğer bu sözde Ermeniler de aynı dili kullandılar ise, *Codex Cumanicus*'un dilini ve Karay Türkçesini konuşanlara benzer şekilde, onlar, Karayların çoğunlukla Türki olduğu gibi (görünüşe göre Hazar alt katmanlı Kıpçaklar), benzer bir irksal yapıya sahip olmalıydılar.

2. Konuşurlarının başka bir hâkim topluluk dilinin etkisinde kaldığı karışık dillerde, temel sözcüklerde ilk dilin söz varlığı korunurken temel sözcüklerin dışında kalan söz varlığı hâkim dilin söz varlığından ödünçlenir. Clauson'a göre, örneğin, Taciklerin temel söz varlığı İrani olup bunun dışında kalan söz varlığı Türki (Özbekçe)'dir; ancak Tacikler İrani bir halktır. EK dilinde ise temel söz varlığı Kıpçakça iken sadece temel dışı söz varlığının bir kısmı Ermenicedir.

3. Ermeni cemaati üyelerinin isimleri Ermenice ve Ermeniceye uydurulmuş Hristiyan isimleri olmakla birlikte, soyadları Türk tipinde oluşturulmuştur (babanın ismine dayalı tip: *Grigor oğlu*). Bu yüzden EK dilinin konuşurlarının tamamıyla veya temelde Kıpçak olduklarını varsaymak mümkündür.

¹⁰ Yani, Ermeni cemaati içinde etnik olarak yabancı olan Tatarlarca kullanılan diyalekt.

¹¹ E. Schütz, bu adlandırmanın şartlılığı ve geçiciliğine daha önce dikkat çekmişti (1963: 146-147).

4. Nasıl ki Roma'ya bağlı Katolikler çoğunlukla Romalı (İtalyan) ve Ortodoks Kilisesine bağlı olanlar Yunan¹² olarak kabul edildiyse, EK dili konuşurları da bütün Monofizitler Ermeni olmadığı halde, Ermeniler Monofizit olduğu için Kıpçak değil Ermeni olarak kabul edilmiştir.

Clauson'un iddiaları, somut veri (dilsel olduğu kadar dil dışı da) eksikliğine rağmen, birtakım takipçiler bulduğu için söz konusu bu toplumdilbilimsel meseleye biraz eğilmek gerekiyor. Dikkatlice incelendiğinde Clauson'un argümanlarının temelsiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

1. Temel söz varlığı üzerinden yapılan bir benzerlik ilişkisi ile hiçbir şey kanıtlanamaz; zira, örneğin, İrlandalılar, İngilizler ile aynı dili konuşmakla birlikte bu iki halkın etnik yapısı birbirinden farklıdır. Osmanlı İmparatorluğunda XVI-XX. yüzyıllar arasında Ermeni ve Yunan harfleriyle dikkate değer bir Türkçe literatür oluşturan Türk dilli Ermeni ve Yunanlılar, bilindiği gibi dil açısından Ermenileşmiş veya Yunanlılaşmış Türkler değildi.

2. EK dili karma bir dil olmayıp –tabii ki temel söz varlığı ile birlikte– tamamıyla benimsenmiş bir Türk dilidir. İngiliz dilli İrlandalıların dili de karma bir dil değil, Keltçeden çok küçük periferik bir söz varlığı ile birlikte gerçek bir İngilizcedir.

3. Bilindiği üzere kişi adları bilimi etnik isimleri konuşurları ile kanıtlayamaz. Çeşitli dil alanlarına (Ermenice, Ermeni-Kıpçakça, Ukraynaca, Lehçe, Latince) dayanan çoklu ikilemelere sahip Ukrayna Ermenilerinin kişi adlarının oluşum prensipleri Clauson için tamamıyla meçhul kalmıştır. Lehçe, Latince ve EK olarak kayda geçmiş belgelere göre Ermenilerin önemli bir bölümü Ukraynaca modelinde oluşmuş isim ve soy isimler taşımışlardır. Eğer Clauson'u takip etmek gerekirse, öyleyse bu kişiler Ermenileşmiş (veya Kıpçaklaşmış) Ukraynalılardır...

4. Dinî argüman son derece safiyanedir. Roma Katolikliğine bağlılar diye hiç kimse Portekizlileri veya Fransızları İtalyan olarak kabul etmemiştir. Benzer şekilde Avrupalıların Orta Çağda Monofizit-Yakubîler (Batı Suriyeliler), Kıptiler, Nubyanlar, Etiyopyalılar hakkındaki bilgileri gayet muğlakken bile kimse bu halkları Ermeni olarak addetmemiştir.

A. N. Garkavets; Clauson'un bir takipçisi olarak, "EK halkının kökeni ve dili hakkındaki yanlış düşüncelerin dilbilime komşu olan bilimsel sahalardaki mevcudiyetinin" eskiden yaygın olduğunu iddia eder (1975a: 6). Bu yazarın, çok sayıda yayınlarda dile getirilen yeni düşüncelerine göre, Kırım'da hiçbir Ermeni ve onlarca kullanılan herhangi bir birincil Ermeni dili yoktu; Moğol istilasına kadarki dönemde, görünüşe göre, sadece dört gruba ayrılan Kuman-Kıpçaklar mevcuttu: Birinci grup Rum Ortodoks dinine intisap edip kendini Rum olarak adlandırmaya başladı; ikinci grup Ermeni Gregoryen inancını benimseyip kendini Ermeni olarak adlandırdı; üçüncü grup (Hazar bakayasıyla birlikte) Karaim Yahudiliğini seçip Karaimleri oluşturdular; dördüncü grup ise daha sonra İslam'a intisap edecek olan paganlar olarak kaldılar (Garkavets 1974: 19). "Böylece, Kıpçak dili topluluğun mutlak çoğunluğunun ana dili oldu"¹³ (Garkavets

¹² Bununla birlikte ne bütün Katolikler İtalyan ne bütün Ortodokslar Yunandır.

¹³ Kamyans-Podolsk Ermeni cemaati kast ediliyor.

1975a: 8), çünkü “bu millet, genetik olarak etnik açıdan olduğu kadar dil açısından da Kumanlara, Kırım Tatarlarına, Karaylara ve Kırım Urumlarına yakındı” (Garkavets 1975b: 210). Garkavets, ayrıca, XVI-XVII. yüzyıllar arasında neredeyse istisnai şekilde Kamyanets-Podolsk’ta ve Lvov’da vücuda getirilmiş Ermeni harfli eserlerin, kendilerini nadiren *Hıpçah*, fakat bağlı buldukları din olan Ermeni Gregoryen Hristiyanlığı dolayısıyla daha ziyade *Ermeni* olarak adlandıran Kıpçaklar tarafından yazıldığını ileri sürer.

EK dilinin ona daha yakın olan meçhul Kuman diliyle doğrudan genetik bağı olduğunun varsayıldığını, fakat dilsel olsun olmasın hiçbir kaynakla doğrulanmadığını hâlihazırda söyleme imkânı bulduğumuz için (Daşkeviç 1981: 86-87) bu çıkarımları burada tekrarlamayacağız. Bununla birlikte şuna dikkat çekmek gerekir ki Garkavets, Kumanların etnik bilincini (sanki isimlerini Ermeni olarak değiştirmişler gibi) boş yere görmezden gelmiştir. Zira Kumanlar XIII-XIV. yüzyılda yerleştikleri yerlerden biri olan Macaristan’da mükerrer çalkantıların ve çarpışmaların sebebi olmuş, orada XVIII. yüzyıla değin öz dillerinin yadigârlarını ve kökenlerine (Kun, yani Kuman) ilişkin bilinçlerini muhafaza etmişlerdir. Kuman-Kıpçakların ani “Tanrı arayışı” ve dinî nedenlerle birdenbire parçalanışları yönündeki mekanik varsayım, fantastik ve temelsizdir. Ermenilerin; Kumanlar veya eski Tatarlar arasında dinlerini yayma çabasına dair en ufak bir iz bile yoktur, zira Bizans Ortodoksluğu ve Roma Katolikliği gibi kilise devlerinin, sonradan da İslamiyet’in, nüfuz alanı için çetin bir mücadele verdiği Karadeniz kuzeyinde nasıl bir Ermeni din yayılımından söz edilebilirdi ki? Ukrayna Ermenileri kendilerini hiçbir zaman “Hıpçah” olarak adlandırmamışlardır.¹⁴ Gerek Ermenilerin kendileri için gerekse çevrelerindeki halkların onlar için kullandıkları yegâne etnonim “Ermeni”dir. Bu da elbette Ermeni dışı bir kökeni gizlemek amacıyla olmayıp Ermenilerin kendi etnik bilinçlerinin yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Dilbilimde bir etnik grubun kendi etnik bilincini de koruyarak başka bir etnik grubun dilini benimsediği pek çok örneğe tanık olunur. Sadece Ukrayna’da bile Tatarca konuşup Yunan alfabesiyle yazan Rumlar; Tatarca konuşup eski İbrani harflerini kullanan Yahudiler, diğer bir adıyla Kırımçaklar; kendi Karaimcelerini (şimdi Batı Karaimce) Kırım’da yitirip Kırım Tatarcasını benimseyen ve eski İbrani harflerini kullanan Karaimler; Tatarca konuşan Gürcüler ve diğerleri vardır. Böylesi bir dil değişimi, elbette benimsenen dil üzerinde bir iz bırakır; ama yeni benimsenmiş dili konuşanların etnik kimliğini değiştirmez. Ermenilerin dil bakımından en nihayetinde Kıpçaklaşması yukarıda gösterilen XIV-XV. yüzyıl kaynaklarındaki bahislerce ve XVI-XVII. yüzyılda yaşamış kişilerin tanıklıklarıyla doğrulanmaktadır (Daşkeviç 1981: 80-85). Çok önemli olsa bile sadece bir işaret olan dil; her ne kadar onlar için “Ermeni-Kıpçaklar” gibi gayet yapay bir adlandırma (dil için oluşturulan yeni adlandırmadan türetme) uydurmaya imkân tanısa da retrospektif şekilde bir dilin konuşurlarının etnik kimliğini belirlemede aşırı derecede yetersizdir... Bilindiği üzere, XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başları arasında EK dilinde yazılmış külliyyatın yerini Ermeni-Lehçe (Ermeni harfli Lehçe metinler) külliyyatı almıştır. Eğer “Ermeni-Kıpçaklar” hakkındaki varsayımı ileri sürenlerin mantığını takip edecek olsaydık o zaman bu Ermeni harfli Lehçe külliyyatının

¹⁴ Bu noktada Garkavets’in fahiş hatası bilgi kaynağına atıf yapmamasıdır ki zaten böyle bir kaynak mevcut değildir.

sahiplerinin de Ermeni-Katolikliğine intisap etmiş ve bu ilişki çerçevesinde kendilerini Ermeni olarak adlandırmış Lehlerden başka bir şey olmadığını varsayabilirdik.

Yazı Dilinin Ortaya Çıkışı ve Yükselişi (XVI. yüzyıl - XVII. yüzyılın ilk yarısı)

Moğol istilasından sonraki onlarca yıllık zamanı içine alan dönemde Rus'taki¹⁵ Ermeni cemaatinin dil durumunun 1240'a kadarki –yani, cemaatte eskisi gibi Ermenicenin hüküm sürdüğü– şartlardan esaslı şekilde ayrıldığı şüphelidir. Bize ulaşan, 1363 (Giwver Agonts' 1802:133-134) yılında Lvov'da ve 1398 (Kuçuk-Ionnesov 1903: 42-44) tarihinde Kamenets-Podolsk'ta kaleme alınmış iki belge Ermenicedir. Ukrayna'da XIV ilâ XV. yüzyılda yazılmış veya istinsah edilmiş el yazmalarının ketebeleri genellikle Ermenicedir. Bunlardan en eskileri 1378 (Petrowicz 1971: 25) ve 1379'dan sonraki döneme (Xaçikyan 1950: 529, no 656) tarihlendirilir. Buna elbette, hem belge hem de ketebelerin Ermeni cemaatinin hayatındaki resmîyetin bir tezahürü olduğu ve bu yüzden Eski Ermenice olarak yazıldığı gerekçesiyle itiraz etmek mümkündür. Fakat yüz elli yıl sonra benzer belge ve ketebeler Lvov'da ve Kamenets-Podolsk'ta EK dilinde yazılmıştı! Kimi araştırmacıların (örneğin, (Balzer 1910: 142-144; Mańkowski 1959: 99-100)) yaptığı gibi daha XIV. yüzyılda Ukrayna Ermenilerinin konuşma dilinin Kıpçakça olduğunu varsaymak için hiçbir gerekçe yoktur. XIX. yüzyılda Kamenets-Podolsk'ta 1296 tarihli Ermeni-Kıpçakça dinî metinlerin muhafaza edildiğine dair bilgi (Rolle 1880: 110) de hatalıdır.

Ukrayna Ermenileri Karadeniz çevresinde bulunan soydaşlarıyla daimi bir temasta bulunmuştur. Volga çevresinden, Kırım'dan ve muhtemelen Transdinyester'den yapılan küçük göçler cemaat içindeki Kıpçak dillilerin ağırlığını artırmıştır. Bu dil ilk başlarda Avrupa alanında yürütülen ticari faaliyetlerdeki temaslarda kullanılırken sonradan etnik Ermeniler arasında konuşma dili hâlini almıştır. Türk dilli çevre içinde öz dilin yavaş yavaş kaybedilmesi süreci, önce iki dilliliğin benimsendiği geçiş zamanını içeren birkaç nesli içine almış olmalıdır. Bu Ermeniler Ukrayna'ya, bahsedilen bölgelerden temel ya da iki dilli olarak veya Türk dilli olarak gelmiştir.

EK konuşurlarının “Ermenice konuşan” Ermenilere nicel (ve nitel) üstünlüğünün tam olarak ne zaman ve hangi şartlar altında meydana geldiğini bilmiyoruz; ancak meşhur Leh tarihçi Yan Długos'un (Jan Długosz) (1415-1480) XV. yüzyılın altmışlı yıllarında Ermenilerin Tatarca konuştuğunu zikretmesinin (1873: 125) Kıpçak dillilerin yükselen ağırlığına işaret ettiğini düşünmekteyiz. Fransız misyoner Lui-Mari Pidou de Sent-Olon (Louis-Marie Pidou de Saint-Olon) (1637-1717), daha yetmişli yıllarda Kıpçak dilini kullanan kolonileri¹⁶ sayar: Kiev, Vladimir, Lutsk, Lvov, Kamenets, Snyaty ve Galiç (Pidou 1876: 130). Zikredilen bu şehirlerin tamamında Kıpçak dillilerin kesin bir şekilde hâkim olduğunu¹⁷ düşünmek mümkündür. Konuşma dili alanındaki bu gelişme, yaklaşık olarak XV. yüzyılın son çeyreğinde Kırım ve Azak Denizi kıyılarının sonra da Transdinyester'in Osmanlılarca fethedilmesi (sırasıyla 1475 ve 1484) sebebiyle Ukrayna'ya olan Ermeni göçünün yoğunlaşmasıyla olmuştur. Bu göç, XVII. yüzyılda

¹⁵ Buradaki *Rus* bir yer adıdır (Ç.N.).

¹⁶ Pidou, bunların doğrudan doğruya Kırım'dan gelen Ermeni cemaatleri olduğunu yazar.

¹⁷ Pidou'nun verdiği bilgi, kaynaklardaki diğer doğrudan ve dolaylı ifadelerle ters düşmez.

Ermeni tarihçi Stepanos Roşka (1670-1737) tarafından kullanılan, görünüşe göre bize ulaşmamış Kamenets-Podolsk Ermeni Kilisesi kroniklerinde kayda geçmiştir (Rawşka 1964: 196). Böyle bir olay akışı, birkaç kuşaktan Ermenolog ve Türkologun farklı yollardan ulaştıkları çıkarımlarıyla örtüşmektedir (Ficker 1875: 411; Dan 1871: 391; Baraç 1869: 109; Ayvazovskiy 1867: 550-551; Krıms'kiy 1930: 157; Macler 1927: 56; Schütz 1963: 147-148).

Yukarıda gösterdiğimiz gibi EK dilinin tarihindeki en büyük paradoks bu yazı dilinin Türki bir çevrede değil Slav (Ukraynaca, kısmen Lehçe) topluluklarının olduğu bir çevrede meydana gelmiş olmasındadır. Bu paradoksa hâlâ tatmin edici bir açıklama bulunmuş değildir. Ermenilerin yüksek etnik bilinç seviyesi Kırım Tatarları arasında EK yazı dilini kullanmamalarında rol oynamış olabilir; zira orada bunu Tatarlaşmanın açık bir işareti ve Ermeni cemaatini çevreleyen duvarların ciddi şekilde yıkılmasının bir alameti olarak değerlendirebilirlerdi. Slavcanın hâkim olduğu bir ortamda EK yazı dilinin ortaya çıkması bu sonuçlara sebep olmamış, Ermeni olanlarla Ermeni olmayanlar arasındaki sınır korunmuştur. Bu, hâlâ derin bir araştırma bekleyen bu durum için muhtemel açıklamalardan sadece bir tanesidir.

Bu paradoks yalnız değildir. Dilbilimin genel ilkelerinden bilindiği üzere, yabancı dillerin etkisi altında, göçmenler tarafından oradan oraya taşınan diller genellikle kendine özgü özelliklerini yitirir ve daimi olarak gerilerler. Ermenilerin de Türk dilli bir çevrede Ermenicenin yerine konuşma dili olarak Kıpçakçayı koyarak kendilerine has dilsel bir devrim geçirmiş olmakla kalmayıp sonrasında Slav dilli çevreye girildiğinde bu sonradan edinilmiş dilin gerilemesine ve kendine özgü özelliklerinin kaybına dur diyememiş olmaları da garip değildir. Tam tersine, ikinci göç; dilsel evrimi yüksek bir seviyeye taşımış, yazılı olmayan bir dilin pek çok açıdan gelişmiş bir edebiyat diline dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Kolaylıkla teyit edilebilen bilimsel verilerine göre, EK yazı dilinin beşinci XVI. yüzyılın 20-30'lu yıllarındaki Lvov idi. Tam da o zaman Lvov Ermeni cemaatinde kendine has dilsel bir devrim meydana gelir ve 1521 yılında cemaatin yazı işleri Ermeniceden EK diline geçer: Lvov Ermeni mahkemesine ait kitabın Ermenice son kaydı 12 Mart 1521, Kıpçakça ilk kaydı ise 26 Ağustos 1521 tarihlidir (kitabın akıbeti bilinmiyor; bk. (Bjşkeants' 1830: 87; Daşkeviç 1977: 160)). Lvov kanunnamesi, (Mihitar Goş'un yadigârı) Ermeni kanunnamesinin EK tercümesi, Kral I. Sigismund'un 1519 tarihli onayıyla, 1528 yılında vücuda getirilmiştir (Lewitski ve Kohnowa 1957: 241-251, 274-277). Tipik bir şekilde, kanunnamenin resmî tescilli Latince metinden Ukraynaca veya Lehçeye çevrilmesine karar vermeden önce kraldan yetkiyi almış olan Ermeniler çeviriyi Kıpçakçaya yapmayı tercih etmiştir. 1530 yılında veya birkaç yıl sonra "Polonya vakayinamesi" (Alişan 1896: 122-123), 1537'de veya hemen o yıldan sonra "Venedik vakayinamesi" (isminin aksine Lvov'da yazılmıştır) (Alişan 1896: 115-121; Deny 1957: 38-41) EK olarak yazılmıştır.

Bu olayların dinamizmi şaşırtıcıdır. Sanki zorla zapt edilen dilsel bir enerji aniden setlerini yıkarak dışarı fıskırmış ve yeni yazı dilinin doğuşunu ilan etmiştir. Lvov'da kaleme alınmış en eski tüm EK eserlerin günümüze ulaşmadığı (ki elbette öyle) düşünülse dahi yirmi yıldan daha az bir zamanda kendini ortaya koyan böylesine zengin ve aktif bir yazım faaliyeti yalnızca hayret vericidir. Hiç şüphesiz Lvov'daki bütün bu

“dilsel patlama” ne tek bir kişinin faaliyetinden kaynaklanıyordu ne de kentli orta sınıf (bununla birlikte sayıca baskın) Kıpçak dillilerin baskısının bir izi olabilirdi. Görünüşe göre tam da o zaman Lvov’da kültürel faaliyet yapan bir grup toplanmış; bu grup cemaatin yazı işlerinin Kıpçakçaya çevrilmesi ve Kıpçak dilinde hukuki, tarihî içerikli eserlerin kaleme alınmasına öncülük etmiştir. Bu kişilerin adları bilinmiyor ve galiba sonsuza kadar da bilinmeyecek. Böylesi bir girişimin, sivil bir otoritenin (Ermeni amiri, ihtiyar heyeti) himayesi veya ruhani liderlerin (Lvov Ermeni-Gregoryen piskoposu) hayır duası olmaksızın olabileceğini varsaymak doğru olmaz. Diğer kolonilerdeki benzer bir değişimin şartları ve zamanını belirlemek mümkün görünmüyor. Sadece, Kamenets-Podolsk’ta bir dil mücadelesinin süregelen bir karaktere büründüğü, kimi zamanlarda Ermeni dilli Ermenilerin (galiba Lvov’dakine nazaran daha fazlaydılar) üstünlüğü ele geçirdikleri bilinmektedir. Umumi yazı işlerinin ilk kez ne zaman EK’ye geçtiği bilinmemektedir, ancak 1559-1567’de artık tamamıyla Kıpçakça olarak yapılmıştır (Grunin 1967: 123-227). Yazı işleri 1572-1575 yılları arasında Ermeniceye dönmüş (Grigoryan 1963: 97-362), fakat ondan sonra tekrar Kıpçakça yapılmaya devam etmiştir. Yetkilerinin Lvov Ermeni-Gregoryen piskopos naibinin (*avakerts*) elinde bulunduğu topluluk¹⁸ vakayinamesi ancak 1611’de EK’ye geçmiştir (Alişan 1896: 68; Deny 1957: 26-27). (Pidu’ya göre) Kıpçak dillilerin hâkim olduğu Kiev, Lutsk, Snyatin vd.’de bulunan diğer topluluklarda yaşanan dil değişimi hakkında kesinlikle hiçbir şey bilinmemektedir. Zamosts’ta EK olarak kayıt tutulduğuna dair çok güçlü olmayan bilgiler mevcuttur (Lewitski ve Kohnova 1957: 158). Bununla birlikte, Kıpçak dillilerin ağır bastığı kolonilerin, o dönemde, büyük gruplar hâlinde tüm koloniler için dinî bir merkez durumunda olan Lvov’a yöneldikleri düşünülebilir.

Dil bakımından kendini yeniden konumlandırmanın anlamı azımsanmamalıdır. Tam da XVI. yüzyılın 20-30’lu yıllarında Türk dilli Kırımli Ermenilerin ve o çevreden gelen göçmenlerin konuşma dilleri köken açısından ona en yakın dil olan Kırım-Tatarcasından ayrılarak bağımsız bir yazı diline dönüşmüştür. EK dilinin yukarıda zikredilen en eski eserleri yeni bir dilin vücuda gelmiş olduğu konusunda ikna edicidir. Lvov kültür dairesinin bir üyesi olarak düşündüğümüz “bir kimse” Ermeni alfabesini Türki dile tatbik etme işini gerçekleştirmiştir ki bunu imla kuralları tutarlı bir şekilde gelişmiş yabancı harflerle yapmak basit bir uygulama değildir. O zamanlarda Türk dillerinin yazıya geçirilmesinde Arap alfabesi neredeyse mutlak bir güce sahipti. İçlerinden sürekli doğu dilleri tercümanları çıkaran Ermeniler ise bu tür faaliyetlerde fevkalade yetkindiler. Ermeni alfabesi, sahip olduğu harflerin olanaklarından gelen tüm esnekliğine rağmen, örneğin spesifik Türki sesler olan *ö*, *ü*’nün aktarımına yeterli bir cevap veremiyordu.¹⁹ İmladaki bütün bu ve benzeri güçlükler dikkate alınmıştır. Bunların yanı sıra bu dilin en eski metinleri üzerine yapılan incelemeler, bu yeni ortaya çıkmış dilin daha o zaman bile eş dönemdeki Kırım-Tatarcasıyla aynı olmadığını kanıtlar. Bu doğrulamanın bir dereceye kadar havada kaldığı doğrudur, zira elimizde 1520-1530 yılları arasında yazılmış, tür bakımından en eski EK’ye yakın Kırım-Tatarcası metinleri bulunmamaktadır ya da henüz çalışılmamıştır. Osmanlı diplomasi geleneğinin etkisine maruz kalmış yarlıkların dili (Usmanov 1979) bu durumda kusursuz bir karşılaştırma

¹⁸ Ancak dar bir topluluğun değil, daha geniş eyalet kapsamında.

¹⁹ Yazının orijinalinde *o*, *u* yerine *ö*, *ü* yazılmıştır; ancak bu -büyük ihtimalle basımdan kaynaklanan- tartışmasız bir hatadır; zira Ermeni alfabesinde /u/ sesi için müstakil bir harf bulunur (Ç.N.).

nesnesi olamaz. Ancak, diğer taraftan, XVI. yüzyıl ilk yarısındaki EK yazı diline ait kimi özelliklerin aynı zamanın Kırım-Tatarcasında hiçbir şekilde bulunmadığını söylemek mümkündür. Kırım-Tatarcasında; Slavca alıntılar, Hint-Avrupa tipi sentaktik yapı ve belki kimi spesifik sesbilimsel olgular²⁰ bulunamazdı. Başka bir deyişle, XVI. yüzyılın ilk yarısındaki EK dili, o yüzyıldan veya daha önceki bir zamandan gelen Kırım-Tatarcasıyla olan baskın genetik bağların muhafaza edilmesiyle birlikte, artık onun bir diyalekti değildi. Farklılaşmanın çeşitli bakımlardan çok ilerlemiş olması bir ağzın müstakil bir dile dönüşmesini kanıtlar.

Böylesi bir farklılaşma, elbette, bu dili oluşturanların kendilerinin Kırım göçmeni olmayıp sadece Kırım'dan göçenlerin üçüncü dördüncü nesil torunları olması sayesinde mümkün olmuştur. Dolaylı şekilde olsa da bu durum, Kırım'da 1475'te olan olaylardan kaynaklanan göçün önemli bir rol oynadığını teyit eder. Yeni ortaya çıkmış bu dille vücuda gelen EK yazını üzerine bir makale yazmak bizim amacımızın dışındadır. Bu doğrultudaki tek makale, her ne kadar çok uzun zaman önce okurla buluşmamış olsa da²¹ biraz eskimiştir. Her yıl bu sahada yeni keşifler olmaktadır.²² Ciddi sayıdaki tercüme (temelde Ermeniceden) eserden oluşan –dinî (dua kitapları; İncil'in Eski ve Yeni Ahitinden parçalar; Zebur çevirileri²³; vaazlar; ilahi derlemeleri), dünyevi (Hikmetli Hikâr hikâyesi)– edebiyat dilbilimsel bir tahlili hak ediyor. Orijinal ve kurgusal edebiyat (ruhani içerikteki beyitler), takvimler ve Paskalya tarihleri, astrolojik ve kimyasal risaleler, tarihî derlemeler ve vakayinameler, müstakil vaka notları, kanunnameler, tıp kitapları, mektuplar, ketebelere, epigraflar vd. meydana getirilmiştir. EK açıklamalı sözlükler, dilbilgisi ders notları (kalıplar, dilbilgisi terimleri sözlükleri vd.) dilbilimcilerin özel ilgisini çekmektedir ve daha da fazla çekmelidir. Bu eserler; bir yandan kolonilerdeki EK öğretiminin yüksek kültürünü diğer yandan da bu dilbilgisel ve sözlükbilimsel kitapçıkları kaleme alanlar arasında özcü ve kural koyucu bir eğilimin mevcut olduğunu gözler önüne sermektedir. Kurgusal eserler, (Slav kökenliler yerine) Kıpçak kökenli türetmeler yapmaya dönük bir çabanın bile olduğunu gösterir. EK yazılı eserler arasında Lvov ve Kamenets-Podolsk topluluklarının kayıtları (hukuki ve hukuki-idari kitaplar, mali kitaplar, doğum kütüğü kitapları, evlilik sözleşmeleri, vasiyetnameler, başpiskoposluğun talimatlar vd.) ve münferit özel tutanaklar (ticari sözleşmeler, yetkiler, senetler, mali hesaplar vd.) büyük yer tutarlar. Ancak bu kayıtların dilbilimsel kaynak olarak kullanılması büyük bir ihtiyatlılık gerektirir. Kâtiplik kayıtlarının, EK konuşma (“millî”) dilinin (dilin yakınsaması, bozulması ve düşmesi hakkındaki çeşitli aşırı çıkarımlarla birlikte) bir yansıması olarak ilan etme eğilimi; bilhassa eleştirel bir yaklaşım gerektirir. Görüldüğü kadarıyla, münferit mektupların, mali hesapların ve senetlerin dili –elbette bunların yazımında gerçek kâtipler yer almadıysa– “millî” dile gayet yakındır. Fakat bu tipteki belgeler de olağan konuşma dilinde olmayan basmakalıp ifadelerden arı olmadıkları için ayrıca eleştirel bir tutum gerektirir.

²⁰ Bu mesele yeterince açık değil, zira Ermeni harfleriyle Türki seslerin aktarımı henüz tam anlamıyla incelenmemiştir.

²¹ *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1964: 801-808.

²² 1978'e kadar bu eserler üzerine yapılan edisyonlar veya bu eserlerle alakalı incelemelerin bir dökümü mevcuttur (Daşkeviç 1979: 79-80).

²³ Muhtemelen Ukrayna ekolüne paralel olarak çocuklara EK okuma-yazma öğretmek için çevirilmiş.

EK dilinin resmî belgelerde kullanılmasıyla bu dilin Ukrayna'da genel bir kabul gördüğünü belirtmek gerekir. Lvov'un idari ve adli kurumları yasal dokümanlar olarak Lehçe tercümesiyle birlikte olsa da EK dilinde yazılmış zabıtları kabul etmekteydi. Özellikle önemli durumlarda tutanakların mahkeme kayıtlarına orijinal dilde, sıklıkla Latince ve Lehçe olarak hazırlanmış tamamlayıcı kayıtlarla, yazmaya izin veriliyordu. Lvov Ermeni-Gregoryen piskoposu N. Torosoviç'in 1627 yılında Lvov ve Kamenets-Podolsk Ermenileriyle yaptığı anlaşma, Lvov hisar kitabına ((§7, 1901-1904), yayın için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 101)) Ermeni harfli Kıpçakça ile kaydedilmiştir. Bu sadece, EK'nin idari kayıtlarda kullanılan resmî dillere eş tutulan mertebesini değil aynı zamanda popülerliğini ve yaygınlığını da gösterir.

Elyazması kitapların ardından ilk basılı kitap gelmiştir. 1618'de Lvov'da EK kitap basımı başlar. Tek örnek olmayı sürdüren *Algış bitiki* dışında günümüze başka bir eser ulaşmadığı için bu dilde kaç adet baskı yapıldığı bilinmemektedir. Basımevi, kurucusu olan Ovanes Karmatanyants'ın (İvan Muratoviç, 1589-1624) ölümünden sonra faaliyetini durdurmuştur. EK kitapların basımı yeniden faaliyete geçmez. Elyazması olsun basılı olsun EK kitaplar Ukrayna'daki Ermeni kolonilerinde okurlarını bulmuştur. Münferit belge ve mektuplar bu sınırların dışında da (İstanbul, Edirne, Lyublin) vücuda gelmiştir ((§9, v. 2, 7, 15, 101, yayımlar için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 106, 123; s. 86, no 149)). Roma'da EK dilinde yazmışlardır (Daşkeviç 1977: 164). Bu dilin konuşurlarına Ukrayna sınırlarının çok ötesinde rastlanır: 1620'de Kudüs'te çok küçük bir EK sözlük (§12, v. 262b), 1619'da aynı yerde EK bir ketebe (§15, 226b) kaleme alınmıştır. Elimizdeki basılı örnek olan *Algış bitiki*, muhtemelen 1662 civarında İstanbul'da satın alınmıştır. Bu da gösteriyor ki orada da EK'yle alakadar kişiler mevcuttu.

EK'nin yükseldiği dönem yeterince incelenmemiştir. EK'nin diyalektlerinin olup olmadığı meselesi henüz çözümlenmiş değildir. Bu dilin diyalektlerini belirlemek için tarihsel faktörlerden ve özellikle Ermenice ve Kıpçakça olmayan diyalektlerle olan etkileşimin derecesinden kaynaklanan farklılıktan yola çıkmak gerekir. Bu doğrultuda ciddi çalışmalar gerçekleştirilmiş değildir. M. Levitski ve R. Kohnowa; EK'nin birisi Osmanlı Türkçesinden etkilenmiş olan iki diyalektinin olduğunu düşünmüşlerdir (1957: 157). Gerçekten de Türkiye'de yazılan hem fonetik hem de leksik açıdan Osmanlı Türkçesi unsurlarıyla dolu olan (krş., örneğin, (§9, v. 2, 7, 15), yayımlar için bk. (Daşkeviç 1979: 84, no 106, 123; s. 86, no 149)) mektuplar veya günlük ihtiyaca binaen yazılmış belgeler Osmanlı etkisini göstermektedir. Şimdiye kadar EK'nin Osmanlı Türkçesinin etkisi altında olan özel bir diyalektini belirleme imkânı olmamıştır. Bununla birlikte meşhur Ermeni gezgin Simeon Dpir Leatsi'nin (Simeon Martirosoviç, 1585-1639 sonrası) Lvov'daki Tatarca konuşan Ermenilerin Ankara'dan geldikleri ve bundan dolayı dillerini yitirdiklerine dair verdiği bilgi de dikkate alınmalıdır (Lehats'i 1946: 346; Leatsi 1965: 248).

EK elyazmalarının ve basılı eserlerin sonları kötü olmuş, dilin ve koloninin yok oluşuyla birlikte onlar da yok olmuştur. Buna rağmen günümüze önemli sayıda eser ulaşmışsa bile, hiç şüphesiz kaybolanların sayısı bundan daha çoktur. Belli yazılı ürünlerin tamamen kaybolmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Farklı eserlerdeki İncil'den yapılan alıntılardan yola çıkarak içinden sadece belli kısımların muhafaza edildiği kutsal metin neredeyse tamamıyla çevrilmiştir denebilir. Yalnızca Lehçeye tercüme edilen

kesitlerden bilindiği kadarıyla tüccarlara ait kitaplar da EK olarak muhafaza edilmekteydi. Literatürde zikredilen (Grigoryants 1913: 221, 225) değerli halkbilimsel metinler (büyüler) şimdiye dek yitip gitmiştir. EK konuşanların yaşadığı kimi göç noktalarında –her ne kadar var olduklarına şüphe yoksa da– “yerel” dilde eser bırakılmamıştır.

Bütün bunlar, dilin potansiyeline bağlı büyük olanaklarını, onun olgunluğunu, yaşamsallığını, dinamikliğini ve gelişimsel perspektifini ortaya koymaktadır.

Ve birden çöküş meydana gelir. Elyazmalarının yazımı durur, kayıtlar aniden kesilir ve dil ortadan kalkar.

Dilin Düşüşü (XVII. yüzyılın ikinci yarısı)

Manzara, çiçek dürbünündeymişçesine değişir ve bütün süreç bir çığ hızıyla ilerler. Görüldüğü kadarıyla EK elyazmaları 1660 yılından daha ileriye gidememiştir. EK dili ve yazımsal faaliyetini inatla muhafaza eden son bilinen yazar, 1600-1662 yılları arasında Yazlovts ve Seret’te üç ciltlik vaaz kitabı yazmış olan *vardapet* (manastır başrahibi) Anton’dur (Taşyan 1895: no 479-481). 1694 tarihli (§13) zebur ve dua derlemeleri mevcutsa da bu tarihlendirme olması gerekenden ileridir. 1694, çok daha önce yazılmış olan eserin kenarına iliştirilen en son tarihtir.

XVII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde EK dilinin resmî statüdeki varlığı tümüyle kesilir. Lvov defterinde bu dildeki evlilik sözleşmeleri ve vasiyetnameler daha 1660’da son bulmuştur. 1670’de ölümler hakkında son kayıtlar bulunur. Lvov doğum defterinde 1680 yılından sonraki kayıtlar Lehçe olarak devam eder. Lvov başpiskoposunun EK talimatnamesi 1675’te sona erer (Daşkeviç 1977: 161, 164). Eski yıllara ilişkin en gerekli kayıtların olduğu kısım acilen Kıpçakçadan Lehçeye çevrilmiştir. Bu da EK kayıtlarını anlayabilen kişi sayısının çok ciddi şekilde azaldığını ortaya koyar. Buna paralel olarak, Lvov cemaatinin yazıcısı olan Liskeviç, yukarıda zikredilen, (1733 tarihli bir belgeye göre) “Tatar lehçesinde” (*idiomate Tartarica*) yazılan vasiyetname kitabı temelinde, kiliseye ait gayrimenkullere ilişkin özel bir çeviri liste oluşturmuştur (§8, 109). Kamenets’in Ermeni cemaatinin hukuki-idari kitaplarında şeritleme usulü (EK kayıtlarının Latince ve Lehçeye nöbetleşmeli verilmesi) ellili yıllarda başlamış ve 1663’e kadar sürmüştür (Daşkeviç 1969: 154). Bu kitaptaki son EK kayıt 20 Ağustos 1663 tarihi altındadır (§4, v. 266). Kamenets-Podolsk’ta 18 Aralık 1669’da EK olarak hazırlanan özel bir tutanak (vasiyetname) da bilinmektedir (§10, v. 6-9); yayın için bk. (Daşkeviç 1979: 86, no 149)).

EK dilinin kullanıldığı son sınırı gösteren kılavuz işaretleri olarak EK derkenar veya satır altı yazılara başvurduk. Ermeni cemaatlerinde muhafaza edilen yabancı dildeki tarihli metinlerde bulunan EK notlar bu metinlerin oluşturulmasından önce kaydedilmiş olmayabilir. Lvov’daki EK derkenarlar 1680’e kadarki (1680 de dâhil) kayıtlara eşlik eder (§8, v. 18-19, 20). Şimdiye dek tespit edilen son satır altı yazı 1683 tarihlidir (§1, 920). Yazlovts’taki Ermeni mahkemesinin parça hâlindeki kitaplarında bulunan EK şerhler 1671 tarihli metnin yanında görülür (§11, 215, 216, 220). Son “Yazlovtslu” satır altı yazı da 1669 tarihlidir (§2, 271). Stanislav’daki Ermeni mahkemesinin kitaplarında

bulunan notlar 1681-1685, 1687-1689 (birinci kitap) ve 1692 (ikinci kitap) tarihli protokollere eşlik etmektedir (§5, §6). Stanislav'daki son satır altı yazı 1686 tarihli (§3, v. 383).

Bununla birlikte, 1670'lerde Ukraynalı bir Ermeni olan İsveçli asker ve diplomat Zaharia Gamotskiy (1620-1679), Alman vaiz Y. Herbinus'a çok belirgin Kıpçakça unsurları olan bir Osmanlı Türkçesi öğretmiş, bu unsurlar da Herbinus'un Türkçe kateşizmine yansımıştır ((Herbinus 1675); ayrıca krş. (Zajaczkowski 1948: 24-97; Dashkevych 1980: 179-180)).

1680-1690 arasında eserlerin derkenarlarında bulunan notlar bir zamanlar çok hızlı yükselmiş bir yazı dilinin son kalıntılarıydı.

EK dilinin düşüş sebeplerini açıklamaya yönelik birkaç varsayım ileri sürülmüştür. Bunları iki gruba ayırmak mümkündür; dilsel faktörlerle veya dil dışı faktörle yapılan açıklamalar.

Yazı işlerine bağlı eserlerden müteşekkil literatüre düşkünlük (Garkavets 1979) ve idari yazı dilinin Ukraynaca ve Lehçeye yakınsaması üzerine yapılan detaylı bir analiz; dilin ölüm sebebi olarak dilin zayıflaması, argolaşması, yozlaşması, Slav ve Batı Avrupa dilleri söz varlığıyla dolup taşması, söz diziminin Türkçeden uzaklaşması vb. hususları ön planda tutmuştur. Görüldüğü kadarıyla, yazı işleri literatüründen tespit edilen bu gibi dilsel süreçlerin değerlendirilmesinde iki hata yapılıyor. Dilbiliminde; doğası icabı oldukça "geniş", yabancı unsurları hiçbir zarar görmeden alıp bünyesinde eriten (örneğin, asırlarca tarihi içinde İngilizce), ancak bunun bir iletişim aracı olarak onları çöküşe sürüklediği pek çok dil bilinir. Argolaşan ve melezleşen diller; işlekliklerini, genişlemeciliklerini, çok yönlü yazılı edebiyat kurmada yapısal yetkinliklerini korurlar. Buna en güzel örnek Svahili dilidir. Birincisi, bir dile yabancı unsurların alınması o dilin ölümü için yeterli değildir. Dilin bu yöndeki dönüşümünü; konuşurlarının o dili reddetmesine neden olan iç iflas merhalesinin başlaması şeklinde değerlendirmek de doğru değildir. Yukarıda da ifade ettiğimiz ikinci hata ise tutanak dilinin sıradan konuşurların diliyle eş tutulmasından kaynaklanır. Kuşkusuz, bunlar iki ayrı kategoridir. XVII-XVIII. yüzyıllar arasındaki Ukraynaca; yabancı dillerden alıntılar, sözler, Rus ve Leh kâtiplik uygulamalarıyla gelişen yazı işleri ifadeleriyle dolu olmak açısından EK'den geri kalmıyordu. O zamanın kâtiplikte kullanılan Ukraynacasını esas alsaydık bu dilin de öldüğünü söyleyebilirdik; ancak böyle bir şey olmadı. Dilin kendiliğinden gelen yakınsama kırılabilirliği ve onun argolaşması EK dilinin düşüşünde en önemli sebep olamazdı. Bunun sebebini, konuşurları etkilediği kadar dilin kendisini etkilemeyen dil dışı faktörlerde aramak lazım.

Dilin ölüm sebebi olarak Ukrayna Ermeni cemaatinde meydana gelen etnik süreç öne sürülmüştür. Bu süreçler farklı –ve tam zıddı– bir karakter taşımaktaydı. Bir taraftan koloninin *tekrar Ermenileşmesi*²⁴, yani Ermenice konuşan Ermeni göçünün yoğunlaşması söz konusuken diğer taraftan millî benliğin yitirilmesi ve etnik açıdan Ukrayna ve Leh toplulukları lehinde asimilasyon yaşanıyordu.

24 Bu terim E. Schütz tarafından başarıyla uygulanmıştır (1966).

Ermenilerin Doğu Avrupa'daki göçlerinin tarihine –dilbilimsel açıdan– EK dillilerin göç aşamasının yerini Ermenice konuşan Ermenilerin göç aşaması almış gibi bakmak doğru olmaz. Her iki grubun temsilcisi de aynı zamanda gelmiştir, yalnızca birbirleriyle olan ilişkileri farklı olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısı XVII. yüzyılın başlangıcı arasında Ukrayna'ya pek çok Ermenice konuşuru gelmiş; Yazlovts, Zamost, Podgaytsı, Brodı, Jvants, Gorodenka ve Stanislav'da “daha yeni” (Pidu'nun tabiriyle (Pidou 1876: 130)) koloniler kurmuştur. Bunlar, bitmek bilmeyen Türk-Fars savaşı ve Celâli isyanlarından usanarak Ermenistan ve Anadolu'dan çıkıp gelen²⁵, Ermenicenin konuşma dilini (*aşharabar*) kullanan insanlardı. Gelen Ermenilerin önemli bir bölümünü, periyodik (1551-1552, 1570 yılları) şekilde kovuşturmaya uğrayan ve Ortodoks olmaya zorlanan Moldova Ermenileri oluşturuyordu.²⁶ Moldova Ermenilerinin konuşma diline dair çok az şey biliyorsak dahi²⁷ onlardan bir kısmının EK dilini kullandıkları kuvvetle muhtemeldir. Suçeva²⁸ sakini, Sarkis oğlu Donavak'a, Lvov Ermeni katedraline yaptığı bağış dolayısıyla verilen, kendi türünde tek EK parşömen takdirname bu varsayımı dolaylı şekilde tasdik etmektedir. Her ne kadar bu takdirname 1583 yılında Lvov'da hazırlanmış olsa bile, bağışı yapıp takdimameyi imzalayanın o metnin içeriğini anlamadığını düşünmek doğru olmaz (Taşyan 1895: 247, 1028, no 559). Ancak XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyıl başları arasında Ukrayna'ya önemli ölçüde Ermenice konuşan Ermeni gelmiş olsa da bu durum EK yazı dilinin gelişimine yansımadağı gibi bu evre EK'nin en parlak dönemi olmuştur. Stanislav gibi –göründüğü kadarıyla– pür Ermeni dilli bir kolonide dahi XVII. yüzyılın sonunda derkenarlar EK olarak yazılmıştır. En iyi ihtimalle bile *tekrar Ermenileşme*, EK yazı dilinin ortaya çıkışı ve güçlenişine nispetle çok dinamik bir hadise olmamıştır. XVII-XVIII. yüzyıl aralığındaki Ermeni dilli Ermeni jenerasyonu Kıpçak dilli Ermenilerinki kadar özel bir kültür (ayrıca dil) seviyesine erişmeyi başaramamışlardır. Şu da dikkatten kaçmamalı ki bir zamanlar EK'nin kalesi durumunda olan kolonilerde (Lvov, Kamenets-Podolsk) *tekrar Ermenileşme* olmamıştır. Bu kolonilerin Ermeni sakinleri *tekrar Ermenileşme* ara süreci olmaksızın asimilasyon sürecine girmişlerdir. Kıpçak dillilerde olduğu gibi, milli kimliklerinden uzaklaşmış olan Ermenilerde *tekrar Ermenileşme*, yeniden asimilasyonla (doğal etnik kökene dönüş) gerçekleşmemiş, kendi etnisitelerinin dillerine (*aşharabar*) dönüş yapmamışlardır. XVI ila XVII. yüzyılın ilk yarısında *tekrar Ermenileşme* EK dilinin gelişmesi için bir mânia teşkil etmediği gibi onun ölüm sebebi de olamamıştır. Ermeni kolonistler çevrelerine ne tür setler –dil, din, iç evlilik, hukuki, kamusal– çekerlerse çeksinler, belirli sayıda insan sürekli²⁹ koloniden ayrılmış ve bu da çevre halkların doğrultusundaki asimilasyona³⁰, onlarla dış evliliğe, ana dil kaybına, öz mezheplerinden ve adetlerinden uzaklaşmaya

25 Oradan Ukrayna'ya olan göç hakkında Arakel Davrijetsi ve vardapet Grigor'un çağdaşlarının ifadeleri için bk. (Dawrijetsi 1896: 88; Davrijetsi 1973: 95; Daranalts'ı 1915: 68-69).

26 Ermenilerin Ukrayna'ya kaçışının dönemin kaynaklarından okumak için bk. (Urechi 1878: 370-371; Grekul 1976: 93; Kazy 1737: 80)).

27 “Milli” dillerine ait yazılı kaynakları neredeyse yoktur.

28 Günümüz Romanya'sının kuzeydoğu ucunda Moldova'ya yakın bir noktadadır (Ç.N.).

29 Kaynaklara göre bu süreç XIV. yüzyılın sonundan itibaren izlenir.

30 XVI. yüzyılda Ermenilerin ciddi şekilde Ukraynalılaşması için o dönemin çağdaşlarının ifadelerine bk. (Gratiani 1685: 189-190), Lehleşmenin tepe noktası (Dashkevych 1980: 173-175); Simeon dpir Leatsi'ye göre genel asimilasyon (Lehats'i 1946: 348). Rusça yapılan Simeon yayınında ilgili yer çarpıtılarak çevrilmiştir (Leatsi 1965: 249).

sebepl olmuştur. Millî kimlikten uzaklaşma sürecinin hızlanmasında, pek çok araştırmacı –pek de haklı olarak– ayınlerin Latince olmasına ve Ermenilerin Lehleşmesine sebep olan, Ukrayna Ermeni-Gregoryen Kilisesinin Roma Katolik Kilisesiyle birleşmesini (1630-1660) suçlu bulmaktadır. Bu iddia yadsınamaz, ama Latinleşme ve Lehleşme ani bir tetikleyici olmayıp on yıllarca süren ve belirli kolonilerde XVIII. yüzyılın ortalarında, sonunda ve hatta XIX. yüzyılın başında³¹ tam asimilasyonla sonuçlanan uzun soluklu bir süreçti. O dönemin EK dilli jenerasyonu üzerindeki ideolojik etkileriyle kilise birleşmesi, kimi araştırmacıların düşündüğü gibi (Kraelitz-Greifenhorst 1912: 308; Lewitski ve Kohnowa 1957: 158; Schütz 1963: 48), EK dilini yok olmaya sürükleyemezdi; ancak –aşağıda göreceğimiz üzere– başka bir doğrultuda, yani Ermenilerin Ukrayna’dan göçüne etki edebilirdi. Örneğin, Transilvanya’daki Ermeni-Gregoryen Kilisesinin kendiliğinden birleşmeye gitmesi, güçlü bir Macarlaştırma baskısına rağmen, çok yıkıcı bir dil kaybına neden olmamıştır. Otuz kırk yıl süresince bir dili ve onun bütün kazanımlarını yok etmeye muktedir tek ve yeterince büyük olan etken; EK konuşurlarına tekrardan dil birliği ve beraberliğine sahip olma imkânı tanımayan, onları çok geniş bir alana dağıtan, büyük kitlelerin ani göçü olmayıp uzun soluklu mikro göçlerden kaynaklanan göç hareketidir. Ukrayna’dan yapılan mikro göç dalgalarının başlıca sebebi siyasi olaylardı. İç siyasi faktör; Polonya-Litvanya Birliğinin, vatandaşları arasında uzun süreli (1630’dan 1680’e kadar) çalkantılara sebebiyet veren dinî hoşgörüsüzlüğüydü: Birleşme isteyemeyenler ile birleşme isteyenler arasındaki mücadele, Polonya’daki Katolik kilisesinin gücü ve devletin desteğini alan birleşme isteyenler lehine sonuçlanmıştı. Mikro göç dalgaları o zamanlar inanç hoşgörüsü daha iyi olan Moldova’ya yönelmiş, ama orada da uzun süreli kalmamıştı. İktidar için yapılan Ermenilerin de katıldığı mücadele, mağlubiyetten sonra yerlilerin, Moldovalıların ve Ermenilerin olduğu gibi çok kısa zaman önce Ukrayna’dan gelenlerin de Transilvanya’ya (1670’ler) göç etmesine sebep olmuştu. Dış siyasi faktör ise Leh-Türk savaşından kaynaklanan olaylarla ilintilidir. 1670’lerde Podolya kısmen Türkler tarafından alındıktan sonra Kamenets-Podolsk ve daha küçük kolonilerde mukim olan Ermeniler doğdukları bu yerlerden ayrılmışlardır. Buradaki dağılıma çok daha büyük olmuştur. Büyük bölümünü Kıpçakça konuşan göçmenler Polonya’ya, Batı Ukrayna topraklarına, Moldova’ya (ve oradan Transilvanya’ya) ve Makedonya’ya gittiler. Ekonomik faktöre, göçü tetiklemiş gibi, büyük bir anlam yükleyemeyiz. Kimi araştırmacılar bunu yaparken zaman zaman Ermeni göçüne sebep olan siyasi aşırılıkları gözgelemişlerdir (Iorga 1913: 226-227; Schütz 1966: 99). Yeni yerleşilen yerler, ticaret ve zanaatı geliştirme olanakları açısından savaşlardan dolayı güçsüz düşmüş Ukrayna ve Polonya’dan bile daha cazip değildi.

Yeni yerlerde EK dilinin kullanımına dair herhangi yazılı bir izin kalıp kalmadığı şimdiye kadar bilinmemektedir. Ukrayna’da kalan Kıpçak dilliler o kadar küçük bir azınlığa dönüşmüştür ki EK yazı dilinin devamı söz konusu olamazdı. 1680-1690 yıllarına ait şerhler ve aynı zaman aralığında EK belgelerinin Lehçeye çevirisi onların yazı faaliyetlerinin son izleriydi. EK yazı dilinin XVIII. yüzyıl eşliğini atlamış olmasına derin kuşkuyla bakılabilir.

31 Her ne kadar sınırlı bir işlevde de olsa da Kuta’daki son koloni XX. yüzyılın ilk yarısında Ermeniceyi koruyorlardı.

EK dilinin tarihini aydınlatan kaynakların tahlili şu çıkarımlara imkân tanımaktadır:

1. Ermenilerin dil bakımından Kıpçaklaşması Altın Ordu döneminde (XIII. yüzyıl sonundan XIV. yüzyıla) başlayıp Kırım, Volga bölgesi, belki Transdinyester'deki Ermeniler arasında yayılmış, Kırım Tatar konuşma diline çok yakın, yazılı olmayan bir diyalekt meydana getirdi. Bu Kıpçak diyalektinin, din sebebiyle Ermenileşmiş Kumanların veya eski Tatarların asli dili olduğunu düşünmek için bir neden yoktur.
2. EK konuşurlarının XV. yüzyılda siyasi etkenler yüzünden güçlenen, Ukrayna topraklarına yaptıkları sürekli mikro göçler; göç edilen yeni yerlerde köken bakımından Kırım Tatarcasıyla sıkı bağları olan, ancak özellikle söz varlığı, deyimler ve söz dizimi konusunda Slavlaşmaya maruz kalmış EK yazı dilini vücuda getirmiştir. Dilin şekilsel (alfabetik) oluşumu 1520'lerde meydana gelmiş olmalıdır.
3. EK dili; Ukraynaca ve Lehçeye yakınlaşma ve onlarla iç içe geçme eğilimine rağmen, çok çeşitli yazma ve basılı eserlerden müteşekkil bir literatür ortaya koyarak yükseliş dönemine (XVI. yüzyıl ilâ XVII. yüzyılın ilk yarısı) girmiştir.
4. Nihai olarak XVII. yüzyılın sonunda gerçekleşen EK dil ölümüne; konuşurlarının çeşitli iç ve dış siyasi faktörler neticesinde meydana gelen göçlerle Doğu ve Güney Avrupa uzamına dağılması neden olmuştur. Dilde yoğunlaşan Slavlaşma doğrutusundaki gelişmeler, etnik süreçler (*tekrar Ermenileşme* ve milli kimlikten uzaklaşma), dinî mensubiyetin değişimi ve ekonomik faktörler bir dili tek başına çok hızlı ve çok ciddi bir şekilde ölmeye sevk edecek kudrette değildi.

EK dilinin kendine özgü bir şekilde ortaya çıkması, yükselmesi ve ölümünü içine alan sürecin dilbilimde birebir bir benzeri bulunmaz. Dolayısıyla, bu süreç sadece Türkologların dikkatini gerektirmekle kalmaz, çok geniş dilbilimsel bir fayda da sağlar.

Kullanılan Arşiv Belgeleri

1. “Документы и черновые материалы Армянского суда во Львове за 1676-1686 гг.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 52, оп. 2, т. 548.
2. “Документы и черновые материалы Войтовского присутствия во Львове за 1669-1670 гг.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, т. 492.
3. “Документы и черновые материалы Городского совета во Львове”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, д. 162.
4. “Книга Армянского суда в Каменце-Подольском за 1657-1663 гг.”. *Центральный государственный исторический архив в Киеве*, ф. 39, оп. 1, т. 42.
5. “Книга Армянского суда в Станиславе за 1679, 1681-1685, 1687-1689 гг.”. *Библиотека Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве*, отд. рукописей, № 1359 II.
6. “Книга Армянского суда в Станиславе за 1692-1702 гг.”. *Библиотека Национального института им. Оссолинских во Вроцлаве*, № 1590 II.
7. “Книга Львовского замка за 1627 г.”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 9, оп. 1, т. 381.
8. “Сборник документов львовского армянского архикафедрального собора”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, отд. рукописей, ф. Оссолинских, № II 1657.

9. “Сборник документов по истории армянской общины во Львове”. *Центральный государственный исторический архив УССР во Львове*, ф. 52, оп. 1, д. 863.
10. “Собрание документов на восточных языках”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, отд. рукописей, ф. Баворовских, № 1660 П.
11. “Собрание документов по истории Язловца”. *Львовская научная библиотека им. В. Стефаника АН УССР*, ф. Оссолинских, № П 1485.
12. “*Nersēs Lambronats’i*. Meknut’iwn aġakay. Erusaġem, 1620”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, отд. рукописей, № 1232.
13. “*Saġmosarank’ ew alaġwt’agirk’*. 1694 /?/?”. *Гос. публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде*, отд. рукописей, ф. Дорна, № 636.
14. “*Yašsmawurk’*. Ğrim, 1690”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, отд. рукописей, № 7442.
15. “*Žoġovatsu*. Erusalem, 1619”. *Институт древних рукописей им. Маштоца — Матенадаран — в Ереване*, № 2493.

Kaynakça³²

- ALİŞAN, Ł. M. (1896). *Kamenits’ Taregirk’ hayots’ Lehastani ew Řumenioy hawast’eyaweweluatsovġ*. Venetik.
- AYVAZOVSKIY, G. (1867). “Zametka o proiskhojdenii novorossiyskikh armyan”. *Zap. Odesskogo obva istorii i drevnostey*, T. 6.
- BALZER, O. (1910). *Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z roku 1519*. Lwow.
- BARAÇ, S. (1869). *Rys dziejów ormiańskich*. Tarnopol.
- BEKKERUS, J. V. (1835). *Georgii Pachymeris De Michaeie et Andronico PakcoJogis libri XIII*. Bonnae
- BIŞKEANTS’, M. (1830). *Tsanaparhordut’iwn’i Lehastan ew yayl kolmans bnakeals’i haykazants’serelots’i naxneats’Ani k’atak’in*. Venetik.
- CLAUSON, G. (1971). “Armeno-Qıřçaq”. *RO*, t. 34, zesz. 2.
- DAN, D. (1871). “Armeniü orientali din Bucovina”. *Gandela*. Cernauți, , v. 10, n. 7.
- DARANALTS’I, G. (1915). *Žamanakagrutiwn*. Erusaġem,.
- DASHKEVYCH, Y. (1980). “Armenians in the Ukraine at the time of Hetman Bohdan Xmel’nyckyj (1648-1657)”. *Harvard Studies*. Cambridge, v. 3-4, p. 1.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1969). “Administrativni, sudovi i finansovi knihi na Ukrayini v XIII-XVIII st. (Problematika, stan i metodika doslicennya)”. *Istorični cerela ta yikh vikorpstannya*. T. 4. Kiyiv,.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1979). “Armyano-kypchakskiy yazyk. Bibliografiya literatury 1802-1978 gg.” *RO*, t. 1, s. 40, zz. 2.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1981). “Armyano-kıpçakskiy yazık XV-XVII vv. v Amerike sovremennikov. (Ob statistike ekstralingvistiçeskikh dannikh dlya istorii tyurkskikh yazıkov)”. *VYA*, № 5.
- DAŞKEVIÇ, Y. R. (1977). “L’vovskiy armiano-kıpçakskiy dokumenty XVI-XVII vv. kak istoriçeskij istoçnik”. *Istoriġo-filologiçeskij jurnal*. Yerevan, , № 2.
- DAWRİJETSİ, A. (1896). *Patmut’iwn... Valar apat*.
- DAVRİJETSİ, A. (1973). *Kniga İstoriy*. M.
- DENY, J. (1957). *L’armeno-coman et les «Ephemerides» de Kamienets (1604-1613)*. Wiesbaden.
- DLUGOSZ, J. (1873). *Historiae Polonicae libri XII*. T. 2. Ed. Przeździecki A. Cracoviae.
- FICKER, A. (1875). “Hundert Jahre (1775-1875)”. *Statistische Monatsschrift*. Wien, , Jg. 1.
- GARKAVETS, A. N. (1974). “V. V. Bartol’d o veroispovedaniyakh u kıpçakov X-XIII vv. i problema etnogeneza armyano-, greko-kıpçakov i karaimov”. *Bartol’dovskiy çteniya*. Tezisy dokladov i soobşçeniya. Moskva.
- GARKAVETS, A. N. (1975a). *Konvergentnaya evolyutsiya armyano-kıpçakskogo yazıka v usloviyakh subordinativnogo slavyansko-kıpçakskogo dvuyaziçiya ego nositeley v g. Kamentse-Podol’skom XVI-XVII vv.*: Avtoref. dis. na soiskaniye uch. st. kand. filol. nauk. Moskva.

³² Orijinalinde son not olarak verilen kaynaklar günümüz standardına uydurulurken eserde kullanılmayıp kaynakçada yer alan unsurlar tarafımızca çıkartılmıştır (Ç.N.).

- GARKAVETS, A. N. (1975b). "Slavyanskiye i latinskiye zaimstvovaniya v kıpçakskey delovoy frazeologii. (Na materialakh sudebnykh protokolov tyurkoyazıchnıkh armyan iz Kamentsa-Podolskogo XVI-XVII vv.)". *Trudi Samarkandskogo. un-ta, nov. seriya, vip. 288*.
- GARKAVETS, A. N. (1979). *Konvergentsiya armyano-kıpçakskey yazıka k slavyanskoy v XVI-XVII vv. Kiyev*.
- GİWVER AGONTS', S. (1802). *Aşkarhagrut' iwn tsorits' masants' aşkarharhi. . . T. 2. Hat. 2. Venetik*.
- GRATIANI A. M. (1685). *De vita Joannis Francisci Commendonı cardinalis libri IV. Patavii*.
- GREKUL, F. A. M. (1976). "Makariy. Slavyano-moldavskaya letopis". *Slavyano-moldavskiy letopisi*.
- GRIGORYAN, V.R. (1963). *Kamenets-Podolsk kalak' i haykakan datarani arjanagrut' yunnera (XVI d)*. Erevan.
- GRIGORYANTS, S. A. (1913). "Opisaniye trekh armyanskikh rukopisey". *Izv. Odesskogo bibliografiçeskogo ob-va, t. 1, s. 2, vip. 5*.
- GRUNİN, T. I. (1967). *Dokumenti na polovetskom yazıke. (Sudebniye aktı kamenets-podolskoy armyanskoy obşçini)*. Moskva.
- HERBINIUS, J. (1675). "Horae Turcico-catecheticae sive institutus brevis catechetica". *Herbinus J. Symbola fidei Christianae catholica*. Gedanii.
- IORGA, N. (1913). "Armeniens et Roumains. Une parallele historique". *Bulletin de la section historique (Academie Roumaine)*. Bucarest, , v. 1.
- KAZY, F. (1737). *Historia regni Hungariae... [T. 3]*. Tyrnaviae.
- KERN, A. (1938). "Der «Libellus de notitia orbis» Johannes III (de Galonifontibus?) OP, Erzbischof von Sultanyeh". *Archivum Fratrum Praedicatorum*. Roma, v. 8.
- KOWALSKI, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Eingeleitet, erlautert und mit karaimisch-polnisch-deutschem Glossar versehen*. Kraków.
- KOWALSKI, T. (1938). "Wyrazy kipczackie w języku Ormian polskich". *Mysl Karaimska*, Wilno, zesz. 12.
- KRAELITZ-GREIFENHORST, F. von (1912). "Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen". *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. 26.
- KRIMSKIY, A. Y. (1930). *Tyurki, yix movı ta literaturı. T. 1. Vip. 2. Kiyiv*.
- KUCHUK-IOANNESOV, X. (1903). "Starinniye armyanskiye nadpisi i starinniye rukopisi v predelakh Yugo-Zapadnoy Rusi i v Krimu". *Drevnosti Vostoçnie*, Moskva, t. 2, vip. 3.
- LEKHATSİ, Simeon (1965). *Putevyye Zametki. (Ermeniceden çeviren: Darbinyan, M. O.)*. Moskva.
- LEHATS'İ, Simeon dpir (1946). *Ulegrut' iwn taregrut' iwn ew yi atakarank'*. Ed. Akinean, N. Vienna.
- LEWITSKI, M., KOHNOWA, R. (1957). «La version turque-kiptchak du «Code des lois des Arméniens polonais» d'après le ms. No. 1916 de la Bibliothecque Ossolineum». *RO*, t. 21.
- MACLER, F. (1908). *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale*. Paris.
- MACLER, F. (1926). "Les Arméniens de Galicie". *REArm.*, t. 6, fasc. 1.
- MACLER, F. (1927). "Rapport sur une mission scientifique en Galicie et Bukovine". *REArm.*, t. 7, fasc. 1.
- MAŃKOWSKI, T. (1959). *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. Wrocław, Kraków.
- OSKEAN, H. (1963). *Cuc' ak hayeren jeřagrac' mxit' arean matenadaranin i Vienna*. Hat. 2. Vienna.
- PETROWICZ, G. (1971). *La chiesa armena in Polonia*. P. 1. Roma.
- Philologiae Turcicae fundamenta*. T. 2. Aquis Mattiacis, 1964.
- PIDOU, L. M. (1876). "Compendiosa relatio unionis nationis Armeno-Polonae cum s. ecclesia Romana". *Źródła dziejowe*. T. 2. Warszawa.
- ROLLE, J. (1880). *Antoni J. Zameczki podolskie na kresach multańkich*. Wyd. 2-e. T. 2. Warszawa.
- SCHÜTZ, E. (1963). "Notes on the Armeno-Kipçak Script and its Historical Background". *Aspects of Altaic Civilisation. Proceedings of the Fifth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held at Indiana University*. June 4-9, 1962. Bloomington: The Hague.
- SCHÜTZ, E. (1966). "Re-Armenisation and Lexicon. From Armeno-Kipçak back to Armenian". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 19, fasc 1.
- SCHÜTZ, E. (1976). "Armeno-Kiptschakisch und Krim". *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*. Budapest.
- RAWŞKA, S. (1964). *Žamanakagrut' iwn kam tarekank' ekele' akank'*. Ed. Oskean, H., Vienna.
- TAŞYAN, Y. (1895). *C'uc' ak hayeren jeřagrac' matenadaranin mxit' areanc i Vienna*. [Hat. 1]. Vienna.

- URECHI, G. (1878). *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à Pan 1594*. Ed. Picot, E. Paris.
- USMANOV, M. A. (1979). *Jalovanniye aktı Cuçiyeva ulusa XIV-XVI vv.* Kazan.
- XACIKYAN, L. S. (1950). *ŽD dari hayeren jeragreri hişatakaraner.* Erevan.
- ZAJĄCZKOWSKI, A. (1948). "Glosy tureckie w zabytkach staropolskich. 1". *Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego*, ser. A, № 17.